Pause and its role in expressive reading

Mahira Abdullayeva
Teacher of the Azerbaijani language and its teaching technology department of the Azerbaijan State Pedagogical University, Doctor of Philosophy in Pedagogy. Azerbaijan.
E-mail: mahireabdullayeva5@mail.ru | https://orcid.org/0000-0003-2541-8481

Abstract. Building a solid foundation for primary education has a positive effect on the later years of student learning. One of the main pillars bearing this weight is the subject "Azerbaijani language". Through this subject, young schoolchildren study the history, culture, literature, art, geography, high moral values, etc. of our people. Gains simple knowledge about a fertile ground for him so that he can grow as a person. Along with correct, mindful and fast reading in Azerbaijani lessons, expressive reading skills and habits also help students acquire vital skills in their native language. Practice has shown that the knowledge and skills acquired by poets in their native language are not accompanied by practical speech activity, although they are rather theoretical in nature. Waiting for a break in speech is one of the important conditions in expressive reading skills. Its function is to divide individual sentences into specific parts, to connect words with meaning. Correctly taken break increases the productivity of thinking, improves the quality of assimilation. The article comments on these issues, highlighting the importance of expressive reading.

Keywords: comprehensive schools, primary education, curriculum, language rules, text, sentence, pause, expressive reading.

http://dx.doi.org/10.29228/edu.345
To cite this article: Abdullayeva M. (2020) Pause and its role in expressive reading. *Journal of Preschool and Primary Education*, V. 233, Issue IV, pp. 69–78.
Article history: Received – 10.09.2020; Accepted –17.10.2020

Metodika

Fasilə və onun ifadəli oxu prosesində rolu

Mahirə Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan.
E-mail: mahireabdullayeva5@mail.ru | https://orcid.org/0000-0003-2541-8481

Annotasiya. Məqalədə ifadəli oxu prosesində fasilənin rolundan söhbət gedir. İbtidai təhsilin möhkəm təməl üzərində qurulması şagirdlərin sonrakı təhsil illərinə də müsbət təsir göstərir. Bu ağırlığı daşıyan əsas fənlərdən biri Azərbaycan dili fənnidir. Bu fənn vasitəsi ilə kişikyaşlı məktəblilər xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti, coğrafiyası, əxlaqi dəyərləri və s. haqqında sadə biliklər qazanır, onların bir şəxsiyyət kimi yetişməsi üçün münbit zəmin yaradılır. Azərbaycan dili dərslərində düzgün, şüurlu, sürətli oxu ilə yanaşı, ifadəli oxu üzrə bacarıq və vərdişlər də şagirdlərin həyati biliklərə yiyələnmələrinə xidmət edir. Təcrübə göstərir ki, ana dili fənni üzrə şagirdlərin əldə etdikləri bilik və bacarıqlar daha çox nəzəri aspektdə olur, praktik nitq fəaliyyəti ilə müşayiət olunmur. Nitqdə fasilənin gözlənilməsi ifadəli oxu vərdişlərinin mühüm şərtlərindən biridir.Onun funksiyası ayrı-ayrı cümlələri müəyyən hissələrə ayırmaqdan, sözləri mənaca bir-birinə bağlamaqdan ibarətdir. Qeyd olunur ki, fasiləyə düzgün əməl olunması təfəkkürün məhsuldarlığını artırır, mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəldir.

Açar sözlər: ümumtəhsil məktəbləri, ibtidai təhsil, kurikulum, dil qaydaları, mətn, cümlə, fasilə, ifadəli oxu.

http://dx.doi.org/10.29228/edu.345
Məqaləyə istinad: Abdullayeva M. (2020) Fasilə və onun ifadəli oxu prosesində rolu. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 4 (233), səh. 69–78.
Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.09.2020; qəbul edilib – 17.10.2020

Giriş / *Introduction*

Müasir dövrdə çevik intellektual düşüncəyə və sadə həyati bacarıqlara malik olan yeni nəslin formalaşdığı bir cəmiyyətə sürətlə keçid yaşanmaqdadır. Bu prosesin məntiqi istiqamətləndirilməsi dövlətin və cəmiyyətin qarşısında geniş miqyaslı vəzifələr qoyur ki, bunların da əksər hissəsi təhsil sisteminin üzərinə düşür. Müstəqillik yolunda inamla addımlayan respublikamızın təhsil sistemində aparılan məqsədyönlü islahatlar məhz gənc nəsli müasir dövrün inkişaf tendensiyalarına uyğun formalaşdırmağa yönəldilmişdir. Bu mənada ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlərin məzmunca yeniləşməsi, təlim prosesinin daha təkmil forma və üsullarla həyata keçirilməsi zərurəti tamamilə özünü doğruldur. Qabaqcıl dünya təcrübəsindən bəhrələnərək hazırlanmış kurikulum proqramının ibtidai məktəbin birinci siniflərində tətbiqindən keçən vaxt artıq təhsilimizin keyfiyyətcə inkişafı ilə bağlı müəyyən mülahizələr söyləməyə, ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il, 29 sentyabr tarixli, 361 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları»nda qeyd edilir ki, təhsilalanların yaşına, fizioloji-psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, onların əqli, fiziki, mənəvi, estetik inkişafının, müstəqil əmək və təhsil həyatına hazırlanmaları, cəmiyyətin fəal və təşəbbüskar üzvü kimi formalaşdırılmaları təmin olunmalıdır [Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları (Azərbaycan Respublikası NK-nin 2020-ci il, 29 sentyabr tarixli, 361 nömrəli Qərarı). Bakı. 2020, 23 s.].

Əsas hissə / *Main Part*

Məlumdur ki, ibtidai məktəb ümumi təhsilin möhkəm təməl üzərində qurulmasını təmin edir və bu ağırlığı daşıyan əsas dayaqlardan biri Azərbaycan dili fənni sayılır. Kiçikyaşlı məktəblilər bu fənn vasitəsi ilə xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti, coğrafiyası, adət-ənənələri, yüksək əxlaqi dəyərləri və s. haqqında sadə biliklər qazanmaqla özünüdərketmə prosesinə qədəm qoyur, onların bir şəxsiyyət kimi yetişməsi üçün münbit zəmin yaradılır. Bu işin səmərəli təşkili, ilk növbədə, şagirdlərin dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu ilə bağlı ən zəruri biliklərə yiyələnmələri, bu əsasda oxu, yazı, dinləyib-anlama və danışma bacarıqları qazanmalarından çox asılıdır.

İnteqrativ mahiyyət daşıyan bu fənnin ümumi məqsədi kiçikyaşlı məktəblilərdə düzgün, məntiqi nitq, ifadəli oxu bacarıqları yaratmaqdan və inkişaf etdirməkdən, onların idrak fəallığını, müstəqilliyini formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Düzgün, şüurlu, sürətli oxu ilə yanaşı, ifadəli oxu bacarıq və vərdişləri də uşaqları ana dili üzrə biliklərə yiyələnməyə, digər fənlərin mənimsənilməsinə

hazırlamağa xidmət edir, lakin təcrübə göstərir ki, ana dili fənni üzrə şagirdləri əldə etdikləri bilik və bacarıqlar daha çox nəzəri aspektdə olur, çox zama praktik nitq fəaliyyəti ilə müşayiət olunmur, nəzəri biliklər və praktik nit fəaliyyəti zəif əlaqələndirilir. Ona görə də ibtidai sinif şagirdlərinin həm yazıl həm də şifahi nitq vərdişləri lazımi tələblərə cavab vermir. Şagirdlər ibtida siniflərdə dil üzrə müxtəlif biliklərə, o cümlədən, sintaktik anlayışlara yiyələnsəla də, nitqlərini düzgün qurmaqda çətinlik çəkirlər. Bu onunla bağlıdır ki, ibtida siniflərin Azərbaycan dili dərslərində sintaksisə aid dil qaydalarının tədrisi zaman müəllimlər, adətən, nəzəri anlayışların, tərif və qaydaların öyrədilməsini ön plan çəkir, şagirdlərə daha çox nəzəri bilikləri mənimsətməyə çalışır və bu zama düzgün, ifadəli oxu mədəniyyətinin formalaşdırılması vəzifəsini unudurla Bundan əlavə, ifadəli oxu üzrə işin sintaktik anlayışların mənimsədilməsi proses ilə əlaqələndirilməməsi aşılanan biliklərin bacarıq və vərdişlər şəklind formalaşmasına maneə yaradır ki, belə bir vəziyyətin aradan qaldırılması, ill növbədə, praktik əhəmiyyətə malik olan nəzəri-metodik araşdırmaların aparılmasın tələb edir.

İfadəli oxu ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında cidd problem kimi diqqəti cəlb etsə də, çox zaman ikinci plana keçirilmiş, nəzər biliklərin öyrədilməsi prosesində ifadəli oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməs imkanlarından lazımınca istifadə edilməmişdir. Halbuki, ibtidai siniflərdə di qaydaları üzrə sintaksis elementlərinin tədrisi prosesində ifadəli oxu vərdişlərinir aşılanması üçün optimal imkanlar mövcuddur.

Araşdırmalar göstərir ki, A.S. Abdullayev, Ə.R. Əfəndizadə, Y.Ş. Kərimov, Ş.A. Mikayılov, B.A. Əhmədov, N.Ə. Abdullayev, A.N. Rəhimov, H.B. Balıyev, V.T. Qurbanov, M.Q. Məmmədov, Ş.A. Sultanova və başqa metodist-alimlər istə şagirdlərin nitq mədəniyyəti, onun mahiyyəti, düzgün və ifadəli oxu bacarıqlarına yiyələnməyin imkan və yolları, istərsə də sintaktik anlayışların tədrisi ilə bağlı müəyyən tədqiqatlar aparmışlar. Bununla belə, aparılan tədqiqatlarda sintaksisə aid anlayışların mənimsədilməsi prosesində şagirdlərə ifadəli oxu vərdişlərinin aşılanması işinin mahiyyəti və məzmunu, oxu materiallarının seçilməsinə verilən tələblər tam şəkildə öz əksini tapmamışdır. Odur ki, ana dili təlimi prosesinin, xüsusən onun məzmunu, metod və vasitələrinin təkmilləşdirildiyi mövcud islahatlar şəraitində ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində sintaksisə dair dil qaydalarının və anlayışların mənimsədilməsi zamanı ifadəli oxu üzrə işin sisteminin daha geniş aspektdə tədqiqi böyük əhəmiyyət və aktuallıq kəsb edir. Bu sahədə aparılacaq işin səmərəli nəticə verməsi həmin imkanların dəqiqləşdirilməsi və onlardan istifadə yollarının müəyyənləşdirilməsindən çox asılıdır.

«Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)» sənədində kurikulumun hazırlanmasında istinad edilən prinsiplər sırasında tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük və inteqrativlik xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir. İbtidai siniflərdə ana dili fənni də mahiyyətcə inteqrativ fənn olduğundan proqramda şagirdlərin «nitq və dil bacarıqlarına yiyələnməklə ümumi nitq inkişafına nail olmaq» vəzifəsini həyata keçirmək üçün onun məzmunu dilin nitq fəaliyyəti növlərinə (dinləyib-anlama, danışma, oxu və yazı) uyğun şəkildə işlənmişdir [Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I–IV siniflər). 2012].

Eyni zamanda, həmin fəaliyyətlərə linqvistik əsas verən elementar nəzəri bilik və bacarıqların şagirdlərə aşılanması dil qaydaları məzmun xətti ilə əlaqələndirilmişdir. Fənn kurikulumunda şagirddən gözlənilən bacarıqlar ümumiləşdirilmiş və hər bir tədris ilinin sonunda hansı təlim nəticələrinin aşılanacağı konkretləşdirilmişdir. Bunu şagirdlərin ifadəli oxu bacarıqlarına qoyulan tələblərdə də görmək mümkündür. Belə ki, ibtidai təhsil pilləsinin sonunda şagirddən tələb olunan bacarıqlar «Oxu» məzmun xəttində «Mətni düzgün, sürətli, ifadəli, şüurlu oxuyur» şəklində, «Dil qaydaları» məzmun xəttində isə «Oxu texnikasına və vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir» şəklində ifadə olunur və bu, siniflər üzrə, şagirdlərin yaş və anlam səviyyəsinə müvafiq qaydada sistemləşdirilir. Hər tədris ilinin sonunda şagirdin «Oxu texnikası və ilkin oxu bacarıqlarına yiyələndiyini nümayiş etdirir» və «Zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir» nəticələrinə nail olunması gözlənilir. Bundan əlavə, məzmun xətlərini açıqlayan alt standartlar vasitəsi ilə bilik və bacarıqların şagirdlərə aşılanması səviyyəsi konkret formada ifadə olunur. Şagirdlərin oxu bacarıqlarının inkişafı «Oxu» məzmun xəttində siniflər üzrə bu şəkildə işlənmişdir:

I sinifdə şagirddən 2.2. əsas standartı vasitəsi ilə «Oxu texnikası və ilkin oxu bacarıqlarına yiyələndiyini nümayiş etdirir» nəticəsi tələb olunur [Azərbaycan Respublikasinin ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I–IV siniflər). 2012].

II–IV siniflərdə isə, ifadəli oxu da daxil olmaqla, şagirddən gözlənilən bacarıqlar, əsasən, dəyişməz qalan «2.2. Oxu bacarıq və vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir» əsas standartı və «2.2.1. Müvafiq nümunələri müəyyən olunmuş tələblərə uyğun, sürətli, düzgün, şüurlu, ifadəli oxuyur» alt standartı vasitəsi ilə ifadə olunur [Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I–IV siniflər). 2012].

Şagirdlərin dilimizin sintaktik quruluşu ilə bağlı hansı bilik və bacarıqlara yiyələnmələri isə «Dil qaydaları» məzmun xəttində «4.1. Zəruri dil qaydalarını nümayiş etdirir» əsas standartının tərkib hissəsi kimi siniflər üzrə aşağıdakı alt standarlar vasitəsi ilə, bir-biri ilə inteqrativ əlaqədə olan ardıcıllıqla verilmişdir:

I sinif:

«4.1.8. Cümləni tanıyır və əsas əlamətlərini sadalayır.

4.1.9. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələri fərqləndirir» [Azərbaycan

Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I–IV siniflər). 2012].

II sinif:

«4.1.6. Cümləni digər nitq vahidlərindən fərqləndirir.

4.1.7. Tələb olunan məqsəd və intonasiyaya görə cümlə qurur və müvafiq işarələrlə tamamlayır» [Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I–IV siniflər). 2012].

III sinif:

«4.1.6. Cümlənin formalaşmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin rolunu sadə şəkildə izah edir.

4.1.7. Məqsəd və intonasiyanı dəyişməklə verilmiş cümləni müxtəlif məqamlarda işlədir» [Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I–IV siniflər). 2012].

IV sinif:

«4.1.6. Cümlənin düzgün qurulmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin yerini dəqiq müəyyən edir.

4.1.7. Cümlə və onun növləri ilə əlaqədar kiçik təqdimatlar edir» [Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I–IV siniflər). 2012].

Fikrimizcə, I sinifdəki «4.1.8. Cümləni tanıyır və əsas əlamətlərini sadalayır» alt standartı II sinif üçün nəzərdə tutulmuş «4.1.6. Cümləni digər nitq vahidlərindən fərqləndirir» alt standartından daha çətindir, çünki şagird hələ savad təliminə hazırlıq mərhələsində cümləni sözdən fərqləndirmək bacarığına yiyələnmiş olur, lakin onun əsas xüsusiyyətlərini sinifdən sinfə keçdikcə, mərhələ-mərhələ mənimsəyir ki, bu da bəzi standartların siniflərin səviyyələrinə uyğun işlənmədiyini göstərir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dili üzrə fənn kurikulumunda istər ifadəli oxu, istərsə də dil qaydaları ilə bağlı bacarıqların hansı həcmdə aşılanması öz konkret ifadəsini tapmışdır. Kurikulumun ənənəvi proqramlardan başlıca fərqi də özünü burada göstərir. Belə ki, bu yanaşma fənn müəlliminə hər bir mövzunun tədrisi zamanı ondan nəyin tələb olunduğuna konkretlik və aydınlıq gətirir. Bununla belə, təlim prosesində hələ də müəyyən problemlərin mövcudluğu müşahidə olunmaqdadır. Odur ki, təlimin məzmununun hansı səviyyədə işlənməsindən asılı olmayaraq, onun kim tərəfindən, necə və hansı vasitələrlə aşılanması aktual problem olaraq qalmaqdadır.

Bildiyimiz kimi, mətnin oxusunda fasilə ifadəliliyin mühüm şərtlərindən biridir. Fasilənin əsas funksiyası ayrı-ayrı cümlələri müəyyən hissələrə ayırmaqdan, sözləri mənaca bir-birinə bağlamaqdan ibarətdir. Oxu prosesində fasiləyə düzgün əməl olunması təfəkkürün məhsuldarlığını artırır, mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəldir.

Cümlədəki fasilələr bir-birindən öz müddətinə (qısa və uzun olmasına) və daşıdığı vəzifələrə görə fərqlənir. Cümlədə fasilə həm qısa, həm orta, həm də uzun müddətli ola bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən fasilənin aşağıdakı növləri var:

1) qrammatik fasilə; 2) məntiqi fasilə; 3) psixoloji fasilə.

Qeyd etdiyimiz fasilə növləri ibtidai siniflərdə şagirdlərə nəzəri cəhətdən öyrədilmir. Şagirdlərin yaş və psixoloji səviyyələrini əsas götürsək, buna ehtiyac da yoxdur, onlar ifadəli oxunun bu nəzəri cəhətlərini mənimsəyə də bilməzlər. Bu cəhətlər, əsasən, öz ifadəli oxusu ilə şagirdlərə nümunə olan sinif müəllimlərinin nəzər-diqqətində olmalı və onlar bunu praktik şəkildə tətbiq edərək, tədricən şagirdlərdə ifadəli oxu vərdişlərini formalaşdırmalıdırlar.

Qrammatik fasilələr qısa olub, əsasən, durğu işarələri ilə bağlı olan fasilələrdir. Bu fasilənin əsas vəzifəsi cümlədə sözləri bir-birindən ayırmaqdan ibarətdir. Qrammatik fasilə oxu prosesində fasilənin yerini durğu işarələrinə görə müəyyənləşdirməyi tələb edir. Belə ki, nöqtə fikrin bitdiyini göstərir və cümlənin sonunda səsin tonunun aşağı düşməsini tələb edir. Nöqtəli vergül fikrin hələ tam bitmədiyini bildirir. Bu vaxt səsin tonu nöqtədə olduğundan bir qədər az aşağı düşür. Qoşa nöqtə fikrin qurtarmadığını, hələ sadalanacağını, aydınlaşdırılacağını, dəqiqləşdiriləcəyini bildirir. Vergül fikrin bitmədiyini bildirməklə, səsin yüksəldilməsini tələb edir. Tire fikrin sözlə ifadəsində müəyyən bir sözün buraxıldığını göstərir və fasilə tələb edir. Sual və nida işarələri isə fikrin, niyyətin emosional boyalarla verilməsinə xidmət edir.

Müəllim sistematik olaraq durğu işarələrinin öyrədilməsi prosesində intonasiya və fasiləyə fikir verməlidir, çünki bu, şagirdlərdə nitq inkişafı və ifadəli oxu vərdişlərinin formalaşdırılmasının zəruri yoludur. Durğu işarələri sintaksis üzərində qurulur, yazıda dilin sintaktik cəhətlərini əks etdirir. Bir sıra durğu işarələrinin işlənmə qaydaları sintaksisə əsaslanır. Sintaktik əsas olmayan yerdə durğu işarəsi işlənmir.

Müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, cümlə sonunda qoyulan işarə irəli sürülən fikrin məqsədini, mənasını aydın dərk etməyə kömək edir, məsələn:

1. Səhər dənizdə fırtına qopdu.
2. Səhər dənizdə fırtına qopdu?
3. Səhər dənizdə fırtına qopdu!

Bəzən şagirdlərə durğu işarələrinin əsl mahiyyəti düzgün və yaxşı mənimsədilmir. Ona görə də şagirdlərdə durğu işarələri haqqında birtərəfli və yanlış təsəvvür yaranır. Müəllim, yeri gəldikcə, sual işarəsi olan yerdə də nöqtədə olduğu qədər dayanmağın, sual ifadə edən sözün tələffüzündə səs tonunu ucaltmağın lazım olduğunu başa salmalıdır.

İfadəli oxu vərdişlərinin formalaşdırılması prosesində uşaqlar tədricən öyrənirlər ki, oxu zamanı həmişə durğu işarələrinə riayət etmək mümkün deyil. Bir çox hallarda durğu işarələri fasilə və səs tonunun dəyişməsini tələb etmir, məsələn,

cümlənin sonundakı xitabdan əvvəl fasilə edilmir, təkrar olunan ara sözlər fasilə ilə ayrılmır və s. Bəzən isə əksinə, durğu işarəsi olmadan da fasilə edilməsi tələb olunur.

Bədii əsərlərin oxunması prosesində qrammatik və məntiqi fasilənin gözlənilməsi oxunun ifadəliliyinə, məzmunun şüurlu mənimsənilməsinə güclü təsir göstərir. Fasilənin gözlənilməsi ifadəli oxu vərdişlərində mühüm şərtlərdən biridir. Onun əsas funksiyası ayrı-ayrı cümlələri müəyyən hissələrə ayırmaqdan, sözləri mənaca bir-birinə bağlamaqdan ibarətdir. Fasiləyə düzgün əməl olunması təfəkkürün məhsuldarlığını artırır, mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəldir.

Qrammatik fasilə durğu işarələri ilə bağlıdır. Bu fasilə qısa olur və ayrı-ayrı cümlələri bir-birindən ayırır, müəyyən əlaqə yaradır, ifadəli oxu prosesinin ahəngdarlığını artırır. Müəllim qrammatik fasiləyə əməl edərək mətni oxuyur, şagirdlər isə oxunu mətn üzərində izləyərək, müəllimin harada fasilə etməsinə diqqət yetirirlər.

Məntiqi fasilə qrammatik fasilədən söz və söz birləşmələrini məna qruplarına ayırması, həmin sözlərin mənasının dərk olunmasına xidmət etməsi ilə seçilir. Məntiqi fasilə mətndəki ayrı-ayrı sözlərin və cümlənin hissələrinin mənasından asılıdır. Cümlədə məna yükünü daşıyan mühüm sözlər məntiqi fasilə ilə ayrılır. İfadəli oxu zamanı məntiqi fasilə daha mühüm rol oynayır. Bəzən uzun cümlələrdəki mənaca sıx bağlı olan söz birləşmələri ayrıca tələffüz edilir və bir vahid kimi asanlıqla digərlərindən fərqləndirilir. Məntiqi fasilə nitqi məna daşıyan hissələrə bölməklə, onun dəqiqliyini, aydınlığını təmin edir. Danışan bu fasilənin köməyi ilə ifadə edəcəyi fikri dinləyicinin diqqətinə çatdırır, bəzən nitqdə yaranan dolaşıqlığı aradan qaldırır. Fasilə cümlədə vahid məna bütövlüyündə birləşən qrupları həm ayırır, həm də birləşdirir. Buna görə də ona əlaqələndirici, yaxud birləşdirici fasilə də deyilir, məsələn, "Çalış, verdiyin sözü vaxtında yerinə yetir" cümləsində bölgü bildirən fasilə (çalış sözündən sonra) fikrin düzgün ifadə olunmasına xidmət edir. Cümlədə söz və ifadələrin mənaca bu cür fərqləndirilməsi müəyyən söz və ifadənin mənasını daha aydın nəzərə çarpdırır, onların arasında vəhdət yaradır. Məntiqi fasilələr əksər hallarda durğu işarələri ilə uyğun gəlir, lakin bir sıra hallarda sözlər arasında məntiqi fasilə edildiyi halda, heç bir durğu işarəsinə ehtiyac olmur, məsələn, sadə cümlədə mübtəda ilə xəbər arasında, məsdər tərkibi ilə cümlənin başqa üzvləri arasında fasilə edildiyi halda, heç bir durğu işarəsinin işlədilməsinə ehtiyac qalmır.

Cümlə oxunarkən məntiqi fasilə gözlənilmədikdə ahəng pozulur. İbtidai sinif şagirdlərinin oxusunda belə hallar müşahidə olunur. Oxu sürətli, ya da yavaş-yavaş davam edir, bəzən isə uzun cümlələrlə qarşılaşan ibtidai sinif şagirdlərinin onları sona çatdırmağa nəfəsi çatmır. Bunun nəticəsində də nitq kəsilir. Bu baxımdan müəllim məntiqi fasilənin yerini şagirdlərə düzgün mənimsətməlidir.

Psixoloji fasiləyə gəldikdə, o həm qrammatik, həm də məntiqi fasilələrdən bir

sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Əvvəla, psixoloji fasilə öz müddəti etibarı ilə qrammatik və məntiqi fasilələrdən daha uzundur. İkinci, psixoloji fasilə söz və ya ifadəni cümlədəki başqa söz və ifadələrdən ayırmaqla yanaşı, ona həm də emosional rəngarənglik verir. O, mənadan daha çox hisslərlə bağlı olur ki, bu zaman qəhrəmanın, yaxud müəllifin daxili həyəcan və hisslərini oxucuya çatdırmağa xidmət edir. Bu fasilə dinləyicinin diqqətini danışanın mətndən əlavə nəzərdə tutduğu, bilavasitə sözlərlə ifadə etmək istəmədiyi cəhətə cəlb edir. Tutaq ki, düşmənlərin ağır işgəncə ilə öldürdüyü bir əsgər haqqında danışılır. Danışan bu hadisəni daha təsirli vermək üçün psixoloji fasilədən belə istifadə edir: «Düşmənlər onu güllələmədilər... Onlar onu diri-diri torpağa basdırdılar». Burada fasilə (çox nöqtələrin yerində) özündən sonra gələn fikri qüvvətləndirir. Dinləyici əvvəlkindən daha dəhşətli olan bir hadisənin baş verəcəyini səbirsizliklə gözləyir. Psixoloji fasilə yazıda, adətən, çox nöqtə ilə göstərilir. Bütün hallarda çox nöqtədə edilən fasilə psixoloji fasilədir. Məhz buna görə də psixoloji fasilələrdən bədii oxu zamanı daha geniş istifadə edilir. Bununla belə, ifadəli oxu zamanı da şagirdlərin psixoloji fasilə haqqında məlumatlarının olması vacibdir. Belə ki, məntiqi fasiləni uzatdıqda, o, psixoloji fasiləyə çevrilə və cümlənin quruluşunda, eləcə də mənasında əsaslı dəyişikliklər əmələ gətirə bilər.

Çox vaxt psixoloji fasilələr yazıda durğu işarələri ilə də verilir. Belə ki, psixoloji fasilə ediləcək yerdə, yəni müəyyən söz, ifadə və ya cümlədən sonra çox nöqtə və ya tire işarələri qoyulur. Şagirdlərə ifadəli oxu vərdişləri aşılayarkən psixoloji fasilənin xüsusiyyətlərini də izah etmək, onu qrammatik və məntiqi fasilələrdən fərqləndirməyi öyrətmək lazımdır.

Bütün bu deyilənlərə əsasən, aşağıdakı nəticələrə gəlirik: istər ənənəvi Azərbaycan dili proqramlarında, istərsə də «Azərbaycan dili» fənn kurikulumunda şagirdlərin ifadəli oxu bacarıqlarına yiyələnmələri üçün müəyyən imkanların yaradılması diqqət mərkəzində saxlanmışdır. Bu imkanlar yalnız bədii nümunələri əhatə edən oxu materiallarını deyil, həm də dilimizin sintaktik quruluşunu əks etdirən sadə məlumatları əhatə edir. Ənənəvi proqramlarda sintaksisə dair nəzəri məlumatlar daha çox bilik əldə etmək məqsədi ilə verilmişdirsə, fənn kurikulumunda konkret təlim məqsədlərinə yönəlmiş oxu, yazı və danışıq bacarıqları yaratmağa istiqamətləndirilmiş nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Nəticə / *Conclusion*

Aparılan araşdırmalardan sonra bu nəticəyə gəlirik ki, uzun müddət ana dili təlimi bir-biri ilə bəzən zəif əlaqələndirilmiş «Oxu» və «Azərbaycan dili» dərslikləri vasitəsi ilə həyata keçirildiyindən dil qaydalarının, o cümlədən, sintaksisə dair sadə bilik və bacarıqların düzgün, şüurlu, sürətli və xüsusən də, ifadəli oxu bacarıqlarının yaranmasında oynadığı rol minimuma endirilmişdir.

Yeni nəsil Azərbaycan dili dərsliklərində bu nöqsan aradan qaldırılaraq, dil qaydalarının oxu və yazı bacarıqlarına inteqrasiya edilməsi yolu ilə aşılanması nəzərdə tutulsa da, elementar linqvistik məlumatların siniflər üzrə sadədən mürəkkəbə doğru verilməsinə nail olunmamışdır. Bu isə sintaksisə dair biliklərin ifadəli oxu bacarıqlarının inkişafı ilə üzvi surətdə əlaqələndirilməsi işində müəyyən maneələr yaradır. Odur ki, bu sahədə sistemli işin aparılmasına böyük ehtiyac duyulur.

Ədəbiyyat / *Reference*

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları. (2020). (Azərbaycan Respublikası NK-nin 2020-ci il, 29 sentyabr tarixli, 361 nömrəli Qərarı). Bakı, 23 s.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I–IV siniflər) (2012). Bakı.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). Bakı, 24 oktyabr.
4. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsilin milli kurikulumu materialları. (2006). Bakı: «Təhsil» Nəşriyyat-Poliqrafiya MMC, 54 s.
5. Azərbaycan dili. I sinif (dərslik). (2020). Bakı, 184 s.
6. Azərbaycan dili. I sinif (metodik vəsait). (2020). Bakı, 184 s.
7. Abdullayeva M.M. (2013). İbtidai siniflərdə sintaksisin öyrədilməsi prosesində ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafı yolları (metodik vəsait). Bakı, 79 s.
8. Cəfərova N. (2016). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslik, I hissə). Bakı, 403 s.
9. Cəfərova N. (2019). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslik, II hissə). Bakı, 430 s.
10. Kərimov Y.Ş. (2013). Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 459 s.
11. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr. (2011). Bakı: "Mütərcim", 344 s.
12. Qurbanov V.T. (2019). Azərbaycan dili təliminin problemlərinə dair. Bakı: "Müəllim", 202 s.
13. Mehralıyeva B. (2016). İbtidai siniflərdə dil qaydalarının mənimsədilməsi sistemi. Bakı: "Elm və təhsil", 216 s.
14. Ümumtəhsil məktəblərinin I–IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. (2008). Bakı: "Təhsil", 480 s.